



THE JOURNAL OF  
OTTOMAN STUDIES

# KÜLLİYAT

OSMANLI ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

## OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA ANKARALI TÛCCARLARIN FAALİYETLERİ KAPSAMINDA İÇ TİCARETE KONU OLAN EMTİA (1700-1750)

Rümeysa KARS<sup>1</sup>

### Özet

Ankara, Osmanlı devrinde Anadolu'nun önemli bir ticaret merkezidir. Öyle ki Ankara tüccarı, ticarî sahada etkin olarak varlık göstermiştir. Civar çiftliklerde küçükbaş ve büyükbaş hayvan yetiştirilmesi dolayısıyla Ankara, tiftik keçisi yetiştiriciliğinde uzmanlaşmış bir Osmanlı kenti olarak karşımıza çıkmaktadır. Zaten Ankara bölgesinin ticaretinde geleneksel olarak *tiftik* ve *yün* önemli yer tutmaktaydı. Tiftik keçisinin tüylerinden üretilen *sof*, *şali*, *astar* gibi kumaşlar, Ankara ticarî antreposunun vazgeçilmez bir ürünü olarak bu alanda ticarî faaliyet yürütme gayesindeki tüccara kazanç sağlıyordu. Anadolu'nun merkezi hüviyetinde sayılacak bir konumda bulunan kentin, aynı zamanda ticaret yollarının geçiş güzergâhında bulunması ve ticarî anlamda önem arz eden *sof*, *şali*, *asdar* üretiminde merkez vasfı taşıması, bu kentte hem yerli hem de yabancı tüccarın yoğun olarak faaliyet yürütmesine imkan sağlamıştır. Dolayısıyla bu çalışmada 18 yüzyılın ilk yarısında Anadolu'nun orta büyüklükteki bir şehri olan Ankara tüccarlarının ticarî faaliyetlerinin kentin bölgelerarasındaki işlerliği ekseninde iç ticarete konu olan ürünleri ele alınmıştır. Adı geçen dönemde bu kentte hangi mallar üzerine endeksli bir iç ticarî ağın var olduğu kente ilişkin şer'iyeye sicilleri ve kaynak eserlerdeki verilere bağlı olarak sorgulanmış ve gerekli incelemelerde bulunulmuştur.

**Anahtar Kelimeler:** İç ticaret, Şehir, Tüccar, Ekonomi, Şer'iyeye Sicili.

## The Goods Which Were The Subject of The Domestic Commerce in The Content of Merchants Who Were From Ankara in Ottoman Empire

### Abstract

Ankara is an important trade center of Anatolia during the Ottoman period. So much so that the Ankara merchant was active in the commercial field. Due to the rearing of cattle and cattle in the surrounding farms, Ankara emerges as an Ottoman city specializing in angora goat breeding. Traditionally, mohair and wool had an important place in the trade of the Ankara region. Fabrics such as *sof*, *şali* and *primer* produced from the feathers of Angora goat, as an indispensable product of Ankara merchant warehouse, provided gains to traders who were aiming to execute commercial activity in this area. The city, which is in a position to be considered as the center of Anatolia, has also been in the transition route of trade routes, and it has a central importance in the production of *sof*, *şali*, *asdar*, which is important in commercial terms, and it has enabled the domestic and foreign traders to operate intensively in this city. Therefore, in this study, in the first half of the 18th century, the trade activities of the traders of Ankara, a medium-sized city of Anatolia, were discussed. In the aforementioned period, the existence of a domestic commercial network indexed on which goods in this city was questioned depending on the data of the city records and source works and necessary investigations were made.

**Keywords:** Domestic Trade, City, Merchant, Economy, Şer'iyeye Registers.

<sup>1</sup> Dr. Öğr. Üyesi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Tarih Bölümü, [rumeysakars@nevsehir.edu.tr](mailto:rumeysakars@nevsehir.edu.tr)



**Giriş**

Ankara, 18. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'na bağlı bir sancak konumunda idi. Burası ticaret yollarının güzergâhında bulunması ve ticarete konu olan emtiaları dolayısıyla tüccarlar açısından önem arz etmekteydi. Ankara'nın yerlileri de bu alanda faaliyet yürütüyor olmalıydı ki; Ankara'ya ilişkin Evliya Çelebi, *Ankara halkının çoğu kara ve deniz tüccarıdır. İzmir'den, Frengistan'a Mısır'da, Sırbistan'da hasılı her bir yerde sofları makbul olduğu için ahalisi seyahat ve ticaret ederler*, ifadelerini dile getirir. (E.Çelebi 1314: 228b)

*Ankara*, hem konumu itibariyle hem de uluslararası üne sahip tiftik keçisinden elde edilen sof ve şalilerin üretimi ve pazarlanması noktasında ticarî bir organizasyona sahip olması dolayısıyla önem arz etmektedir. Ankara tüccarı da sofa konu olan ticarî faaliyetlerini yürütmek amacıyla sıklıkla seyahat gerçekleştirmekteydi. Sadece sof üzerine yoğunlaşan bir ticarî anlayıştan ziyade ihtiyaç kabilinde şekillenen ürünlerin alışveriş döngüsü kent tüccarlarınca gerçekleştiriliyordu. Gerek civar coğrafyalardan yerli tüccarlar vasıtasıyla ve gerekse Ankara'daki ticaret merkezlerine gelen tüccarlar aracılığıyla ticarî malların kente akışı temin ediliyordu. Bu esnada yaşanan birtakım borç-alacak sıkıntıları, yapılan alışverişin sağlam temele dayandırılması, malların hangi şartlar altında alım-satımının yapılması gerektiği hususundaki kurallar bir şekilde mahkeme huzurunda kayıt altına alınıyordu. Bu bağlamda Ankara tüccarının faaliyetleri hakkında bilgi edinebilmekteyiz.

**1. Ankara Tüccarı'nın Ticaret Güzergâhı**

Osmanlı dönemi Türk şehirlerinde de ilk göze çarpan unsur şehrin kalesi, surları ve şehre girişin yapıldığı kapılardı. Ticarî faaliyetlerin yürütüldüğü mekânlar da bu alan üzerine bina edilmiş bulunmaktadır. İslam şehir tipinin üç temel ögesi cami, pazar ve hamam, Ankara planında da asıl elemanlardır. (Ergenç 1980: 95) Bir kale ile çevrili olan kent, bedesten ve uzun çarşının merkez oluşturduğu zanaat ve ticaret mahalli esnaf çarşıları ile bütünleşerek şehrin hakim unsuru durumuna gelmiştir. (Erdoğan 2005: 250) Şehir aynı zamanda konumu itibariyle de önem arz etmekteydi. Ankara'dan geçen belli başlı kervan yollarına baktığımızda;

- Bursa-Tebriz İpek yolunun Anadolu içindeki bir kanadı Ankara-Çankırı-Çorum-Amasya-Tokat istikametini takip ederek Erzincan ve Erzurum'a ulaşıyor ve oradan Aras Vadisi'ne giriyordu.
- Anadolu'yu çaprazlama kat eden Halep-Şam yolu idi. Bu yol Anadolu'yu Kütahya-Afyon-Akşehir-Konya-Adana istikametinde geçtikten sonra Şam'a ulaşıyordu. Ankara, bu yol ile Kayseri üzerinden bağlantılı idi.
- Üçüncü yol, Antalya-İskenderiye deniz yoludur. Ankara, bu yola Konya üzerinden bağlantılıdır. (Ergenç 2012: 4-5) Nitekim sof üretim ve ticaretine yönelik ekonomik işlevi ve konumu hasebiyle onaltıncı yüzyıl itibariyle Ankara, Bursa'dan sonra Anadolu'nun en büyük kentidir. (Sargın: 55) Bu durumda Ankara'nın şehirleşmesinde ticarî organizasyonun katkısı fazladır, diyebiliriz.

Ankara'nın ticarî önem kazanmasında etkisi büyük olan tiftik keçisinin tüylerinden elde edilen sof ve şali nev'i'nden kumaşlar *İstanbul* için önem arz etmekte olup, saray kıyafetleri için farklı türlerde sof kumaşlarının Ankara'dan temin edildiğini görmekteyiz. (AŞS, nr. 84, s. 41, h. 64; H. 1117/ M. 1705)



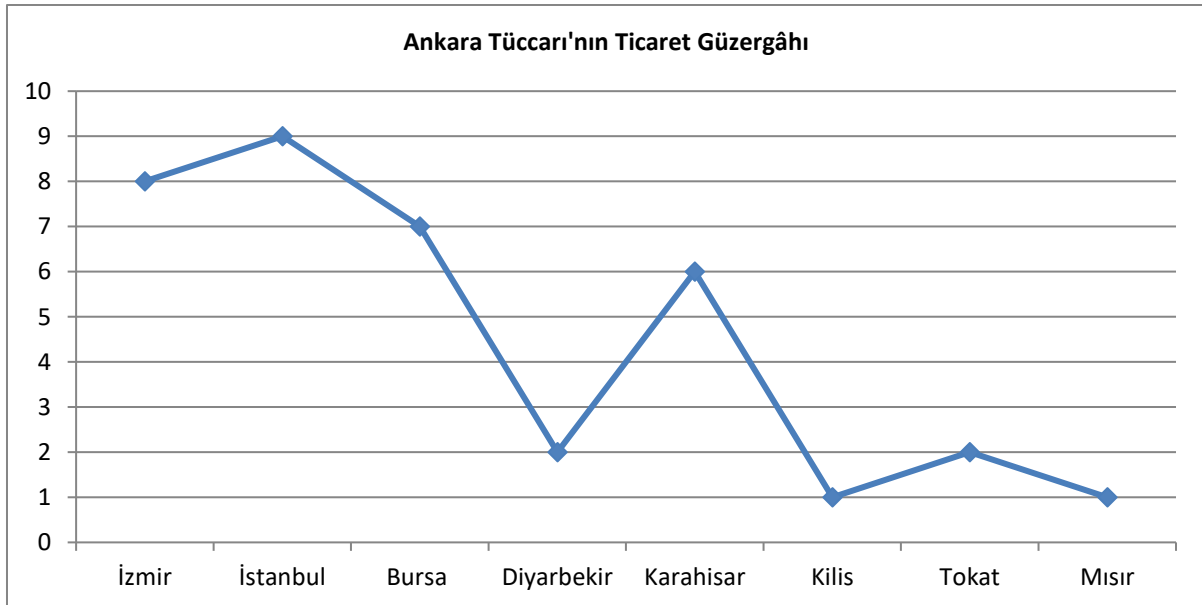
Ayrıca sof ipliğinin ve mamul ürünlerinin satışının gerçekleştirilmesi için de *İstanbul* önemli bir pazar merkeziydi. Bu gerekçeyle Ankaralı sof tüccarlarını *İstanbul*'da görmek mümkündür. Ankaralı bir tüccar, *Kilis*'te yine bu alanda faaliyet yürütmek için bulunmaktaydı. (AŞS, nr. 84, s. 43, h. 76; H. 1117/ M. 1705) Uluslararası mahiyet de arz eden bu ürün Ankaralı sof tüccarınca *Mısır/Kahire* dolaylarına götürülmekteydi. Bu ürün mukabilinde kahve alışverişi yapıldığını da görmekteyiz. (AŞS, nr. 80, s. 293, h. 409; H.1112/ M.1700)

Sof ipliğinin boyanması için kumaş boyasına duyulan ihtiyaç dolayısıyla Ankaralı sof tüccarı, *Diyarbakır*'da mazı ticareti gerçekleştirmek için bulunmaktaydı. (AŞS, nr. 80, s. 297, h. 419; H.1112/ M.1700)

*İzmir* de Ankara tüccarı için bir pazar hüviyeti teşkil etmekteydi. Ankaralı tüccarlar, bu kentte sof satışı yapıp aynı zamanda bu kentten Ankara'ya *kalay, çuha* ve *boya* nakli gerçekleştirmektedirler. Ayrıca *duhan/tütün ticareti* gerçekleştirme gayesiyle Ankaralı tüccarın *Ayntab*'da bulunduğunu görmekteyiz. *Ankara civarından* kente meyve ve hububat getiren tüccarlar da mevcuttu. Bu suretle kentin ihtiyacı olan ürünler temin edilebilmekteydi. (AŞS, nr. 91, s.11, h.33; H. 1128/ M. 1716)

Kumaş ticareti açısından gelişmiş olan *Bursa*, başkente yakınlığı dolayısıyla ticarî açıdan önem arz etmekteydi. İpekli dokuma kumaşların satışı için de Ankaralı tüccarın *Bursa*'da bulunduğunu görmekteyiz. (AŞS, nr. 89, s. 36, h. 95; H. 1127/M.1715)

*Karahisar* da Ankara tüccarının sık uğradığı mekânlar arasında olmalıdır. İlgili başka bir belge de; *Karahisar* kazasında iken ölen Ankaralı Arton veled-i Martiz adlı zımminin terekesinin varislerine teslim edilmesi esnasında Beytül-mal Emîni ile yaşanan anlaşmazlık hakkındadır. (AŞS, nr. 107, s. 80, h. 181; H. 1142/ M. 1730) *Ayntab*'da dahi tütün üzerine faaliyet yürütme amacıyla Ankara tüccarının bulunduğunu görmekteyiz. (AŞS, nr. 94, s. 55, h. 157; H. 1131/ M. 1719)



**Grafik 1 :** Ankara Tüccarı'nın Ticaret Güzergâhı (AŞS, 80-134 Numaralı Defterler)

Bu grafikteki verilerden hareketle Ankaralı tüccarların çoğunlukla İstanbul-İzmir-Bursa güzergâhında faaliyet yürüttüklerini söyleyebiliriz. Diyarbakir, Kilis, Karahisar ve Tokat ise ikincil öneme sahip güzergâh olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu durum kentlerin ticarî merkez vasfına sahip olmalarından ileri gelmektedir.

#### a. Ankara Tüccarı'nın Ticarî Faaliyetlerine Konu Olan Emtia

Ankara tüccarı gerek Anadolu coğrafyasında gerekse ülke toprakları dışında çeşitli ticarî faaliyetlerde bulunmuştur. Tiftik keçisinin kılından üretilen çok kaliteli bir kumaş olan sofun ticareti Ankara'ya çok değer kazandırmıştır. İmal edilen sof ve şaliler yerli ve yabancı tüccarlar tarafından *İstanbul, Bursa, Şam, Halep* gibi iç piyasada pazarlanırken *Hollanda, İngiltere, Fransa* ve diğer Avrupa ülkelerine de ihraç ediliyordu.



Harita 5: 18. yüzyılda Tiftik Keçisi Üreticiliği Yapan Alanlar

#### Harita 1: 18. Yüzyılda Tiftik Keçisi Üreticiliği Yapılan Alanlar (Taş 2004: 46)

Haritada da görüldüğü üzere Tiftik keçisi, Orta Anadolu'da kuzeyde *Kastamonu*'dan güneyde *Haymanalar*'a doğuda *Elmadağı, Çankırı* ve *Kalecik*'ten batıda *Beypazarı* ve *Sivrihisar*'a kadar uzanan geniş bir alanda görülmüyordu.

Tiftik keçisi, yünü için beslenmekte ve ticarî bir öneme sahip bulunmaktaydı. Ankara'da sakin Mahmut ve Halil adındaki şahıslar, iki sene önce hayvan ticaretinde ortaklık faaliyetine girişmişlerdir. Şirketleri için 267 koyun ve keçi, sermaye olarak ortaya konulmuş olup; bu hayvanların bakımlarının gerçekleştirilmesi görevi Mahmut'a verilmişti. Anlaşma gereği bu hayvanlardan çıkan yün ve tiftik satılacak ve kârı da ortaklar arasında paylaşılacaktı. Hayvanlardan beklenen verim elde edilememiş ve şirketin zarara uğraması dolayısıyla feshi söz konusu olmuştur. Ancak bu hususta da ortaklar arasında bir anlaşmazlık meydana gelmiştir. (AŞS, nr. 133, s. 87, h. 159; H. 1162/ M. 1750)

Polonyalı seyyah *Simeon*, Kudüs'e yaptığı hac yolculuğu esnasında uğradığı kent hakkında; Ankara halkının kamilen sof işiyle uğraştığını, dünyanın her tarafına iyi cins sof sevk edildiğini belirtmiş; ayrıca Ankara'yı burada oturan her memleketten tüccarın kumaş toplamakla meşgul olduğu bir ticaret kenti olarak tasvir etmiştir. (Özkan 2012: 261)

Ankara'daki tekstil üretimi konumunu iyi korumuştur. Ondokuzuncu yüzyıl başlarında bile birinci kalite tiftik ihracı yasaktı ve Avrupa'ya yasal olarak ancak ikinci kalite tiftik satılabiliyordu. Bunun yanında Konya ve Kayseri gibi öteki Anadolu kentlerindeki tekstil imalatının yerel pazarlara yönelik ve dolayısıyla oldukça sınırlı boyutlarda olduğu bilinir. (Faroqhi 1994: 178- 179)

Ankara ve çevresinde dokunan *sof* denilen kumaşlar, en çok Ankara'da işleme tabi tutulurdu. Dokunan kumaşların cendereye sokularak perdahtlanması yani düzgün hale getirilmesi, Ankara'daki cenderelerde olurdu. Ayrıca dokunan kumaşların boyanması için boyahaneler de yine Ankara'da idi. O yüzden yerli ve yabancı tüccarlar kumaşları Ankara'dan satın alarak istedikleri yerlere götürüyorlardı. (Taş: 50)

Sof, genellikle beyaz renkli olmaktadır. *Şal* ise tiftik ve yün karışımından yapılmış bir kumaş çeşididir. (Özdemir, 2012: 729) Bir lüks tüketim emtiası olarak sof, sarayın ve hanedanın tercih ettiği önemli bir kumaş türü idi. Böylece sarayın sof ihtiyacı Ankara'dan karşılanmaktaydı. Talep edilen sofaların renk ve çeşitlerine baktığımızda bunlar arasında; *al sof*, *tavşan kanı sof*, *açık şarabi sof*, *açık menevş sof*, *açık yeşil sof*, *fıstıki yeşil sof*, *açık nefti sof*, *siyah sof*, *gülgünü sof*, *açık narenci sof*, *koyu menevş sof*, *açık darçini sof*, *mısır moru elvan sofları* bulunmaktaydı. (AŞS, nr. 84, s. 41, h. 64; H. 1117/ M. 1705) Renkli sof çeşitlerinden anlıyoruz ki Ankara, sof üretimi, boyanması ve pazarlanması hususunda uzmanlaşmıştı. Sof kumaşının özellikleri kullanım alanını genişlettiği için kumaş, çok aranan bir iktisadî meta durumuna gelmiştir.

Kumaş, tiftik keçisinin yününün liflerinin uzun ve düzgünlüğünden dolayı parlak, dökümlü bir nitelik gösterdiğinden öncelikle toplumun üst tabakalarının kullandığı bir meta' idi. Ayrıca *şali* ve *gömlüklik* denilen daha ince ve ikinci sınıf soflar da iç giyim eşyasında kullanılmaktaydı. Bir de tiftik keçisinin yününün lifleri, hafif yağlı olduğundan dolayı yağmurluk yapımında tercih edilirdi. Giyim eşyası olmasının yanı sıra yine sağlamlığından dolayı Tersane-i Amire sof ve şalilerden çok miktarda satın alıyordu. Ayrıca Avrupalılar sof kadın modasında çok revaçta olan düğme yapımında kullanıyorlardı. Bu nedenle sof Ankara'da hem iç pazarda hem de dış pazarlarda çok aranan bir meta' idi. (Taş: 88)

Seyyahların da ilgisini çeken ve uluslararası üne sahip sofuyla ticarî açıdan önem kazanmış olan Ankara hakkında, 1555'te Ankara'yı görmüş olan *Mechele Membre*, burasını “*zambelotti yapılan yer*” olarak tanımlar. “*Zambelotti*” dediği softur. 1555'te Ankara'yı görmüş olan *Busbecq*, uzun tüylü tiftik keçilerini, tüylerinden iplik yapımını, bu işlemin Ankara'ya has olduğunu anlatır. (Erdoğan A. Vd 2007: 94) Busbecq'in yanında bulunmuş ve gördükleriyle ilgili ayrıntılı bilgiler vermiş olan *Dernschwam*'ın gözlemleri sof dokuma işlemi konusunda bizleri aydınlatır. *Dernschwam*, sof üretiminin her safhasını dikkatlice gözlemlemiş ve dokunan kumaşların güzelliğinden övgüyle söz etmiştir.

Şöyle ki; *Ankara şehrinde Rumlar, Ermeniler, Yahudiler ve Türkler bir arada yaşıyorlar, burada çok miktarda sof dokunuyordu. Bizzat gördük. Dokumacı sayısı da çok fazla. Sof, tiftikten yapılıyor. biz yalnız Rumların sofı nasıl yaptıklarını gördük. Bizim kazada görebildiklerimizin hepsi de siyah softu. Yarım parça kumaşı 1 akçeye satıyorlardı. Boyama ve kaynatma işleri için ayrı ayrı özel aletler kullanılıyor. Dokumacı sayısı da pek çok. Sofun büyük kısmı Ankara'da yapılıyor. Bu zanaat sayesinde halk geçimini sağlıyor. Başka zanaat yok. Ankara'da keçeciler de gördük. Develeri olan kişiler kumaş ihtiyaçlarını gidermek için deve tüylerini dokuyorlar. Bu adamların kullandıkları bütün aletler ve iş yerleri çok sade ve ilkel, diyerek gördüklerinin tasvirini yapmıştır. (Dernschwam 1987: 96)*

Sofçular, yoğun olarak şehrin doğusunda *Avancıklar Mahallesi'*nde otururlar. Ayrıca şehrin batısında *İstanos(Zir), Erkesu, Miranos* gibi köylerde de sof dokuma tezgahları vardır. (Erdoğan A. Vd 2007: 98) Onsekizinci yüzyılda sofçuluk, üretimden sof ipliğine yani hammaddeye doğru bir yönelim göstermiştir. Bunun yanında Ankara'da dokumaya yönelik ticarî faaliyetler de yaygınlaşmıştı. *Tiftikten*, keçi kılı, yapağı, kilim, halı ihraç olunmaktaydı. Dolayısıyla *sof ve şal* imalatının asıl maddesi *Ankara tiftik keçisinin tiftiği ile bu tiftikten yapılmış tiftik ipliği*ydi. Onsekizinci ve ondokuzuncu yüzyıllarda Ankara'da keçi yetiştiriciliğindeki azalma ile tiftik ipliği temininde sıkıntı yaşanmaya başlandı. Bunun nedeni, Avrupalı tüccarların Ankara ve çevresinden bazı simsarlar(aracı, temsilci) vasıtası ile tiftik, tiftik ipliği, tiftik keçisi postu toplattırıp İstanbul ve İzmir yolu ile Avrupa'ya kaçırmalarıdır. Devlet görevlilerinin kıyafeti için de sof ve şali sıklıkla talep edilmekteydi. İlgili bir belgede, Anadolu valisi Mehmet Paşa, bir buyruldu ile libas için çeşitli sof türlerinin lüzumu olduğundan 1000 kuruşluk sof tedarik edilmesini Ankara kadısı ile diğer eşraf ve ayandan istemiştir. (**AŞS**, nr. 131, s. 98, h. 193; H. 1161/ M. 1749) Ancak 1000 kuruşluk sof bahasının karşılanmasında sıkıntı olduğuna dair bilgiler mevcuttur. (**AŞS**, nr. 131, s. 87, h. 194; H. 1161/ M. 1749) Dolayısıyla olayın tam olarak ne şekilde neticelendiğini saptayamıyoruz.

Ankara'da gayrimüslim tacirlerin de softan üretilen eşya üzerine ticarî faaliyet yürüttüklerini örnekleyen bir belgede, ticareti yapılan mamul maddeler arasında yer alan *elvan sof, şali* gibi kumaş türleri, Ankara'da bu ürünlerin aynı zamanda dokumasının da yapıldığını göstermesi bakımından önem arz etmektedir. Ankara'da Arton, Kevrek ve Kanoş adlı kardeşler ortaklıklar. Kanoş, Maraşî Ebubekir Efendi'nin kendisinden beş sene önce 214 kuruşluk çeşitli elvan sof ve şali aldığı gerekçesiyle parasının ödenmesini talep etmiştir. Ancak, Maraşî Ebubekir Efendi adlı şahıs, bu süre zarfında iflas etmiş olduğundan kendisine sadece 82 kuruş ödeme yapabilmiş, geriye kalan 132 kuruşu ortağı olan kardeşinden talep edilmiştir. Ödemenin yapılmasıyla sorun çözülmüştür. (**AŞS**, nr. 133, s, 38, h. 80, H. 1162/ M. 1750)



Sofun sadece kumaş olarak ticaretinin yapılmasının yanı sıra ipliğinin de ticarete konu edildiğini; benzer bir biçimde zimmiler arasında ortaklığa konu olduğunu saptadığımız *sof ipliğinin ticaretine* ilişkin bir belgede; Ankara’da ikamet edip sof ipliği ticaretinde ortaklık üzerine faaliyet yürüten tacirlerden kendisine *Bezciöğlü* da denilen Begos ölünce varisleri, ortağı Agop’a sof ipliği fiyatından 250 kuruşluk meblağın babalarının hakkı olarak kendisinde kaldığı gerekçesiyle dava açmışlardır. Ancak Agop, Begos ile aralarında bir alacak davası bulunmadığını iddia edince varisler davalarını ispatlayamadıklarından şikayetlerinden vazgeçmek zorunda kalmışlardır. (AŞS, nr. 131, s. 12, h. 30; H. 1161/ M. 1749)

Tiftik ipliği üzerine ticarî faaliyetlerini ortaklaşa yürüten Kirakoz ile Acı Aslan bu satıştan hasil olan kâr payını aralarında paylaşma şartıyla tiftik ipliği satışı gerçekleştirmektedirler. Kirakoz’un ölümü üzerine şirket fesh olunacaktır. Bu şirkete ait 160 kuruşluk ipliği satıp ücretinin tamamını kendisi alan Acı Aslan’a, Kirakoz’un varisleri dava açmışlardır. Acı Aslan, sadece 87 kuruşluk mal sattığını itiraf edince davacılar, satışı gerçekleştirilen bu iplik ücretinin 43,5 kuruşunu alarak; davalının kendi payına düşen hakkını ona bırakmışlardır. (AŞS, nr. 80, s. 234, h. 429; H. 1112/ M. 1700)

Müste’men denilen yabancı ülke vatandaşı olan tacirler, Ankara’da sof ipliği üzerine ticarî faaliyet yürütme maksadıyla bulunmakta ve yerli tüccarla alışveriş yapmaktaydılar. Çengel Hanı, bu satış için tercih edilen ticarî mekânlardan birisi idi. Ankara’da Hacı Tufan Mahallesi ahalisinden olup Ankara’da Çengel Hanı’nda sakin Kirkor veled-i Mirat, Hollanda taciri İliapapasi veled-i Yorgi adlı zimmiye 750 vukiyye sof ipliği satmıştır. Hasil olan 846 kuruşluk meblağdan arta kalan borcunu ödemesi için hakkında şikayette bulunulmuştur. Borcunu ödemesi üzerine anlaşmazlık çözüme kavuşturulmuştur. (AŞS, nr. 97, s. 13, h. 16; H. 1133/ M. 1721) Yerli tüccarın satış gerçekleştirdikleri yerlerin Bedesten; esnaf çarşı ve pazar yerleri olduğundan daha önce bahsetmiştik. Ankaralı bir tüccarın ticarî faaliyetini bir handa gerçekleştirmesi ise bu hanın, satışı yapılan ürüne özgü bir mekân olmasından ileri gelmekteydi. Alıcıların toplanma merkezi olması ve kâr elde etme gayesi de yerli tüccarları bu mekânlarda bulunmaya yönlendirmekteydi, diyebiliriz.

Ankara’da Attarin Mahallesi’nden olan ve Çengel Hanı’nda bulunduğu esnada ölen Edrik veled-i Tater’in mirasında 1250 kuruş kıymetli 50 top elvan sofusu ile 1 elmas, 1 yakut taşlı cemî altun yüzüğü bulunmaktadır. (AŞS, nr. 97, s. 68, h. 157; H. 1133/ M. 1721) Terekede belli bir miktarda bulunan “*elvan sofusu*” ölen şahsın sofunun çeşitli türlerinin satışını gerçekleştiren bir tüccar olduğunu saptamamıza da olanak sağlamaktadır.

Ankara’nın civar köylerinden bazı şahıslar ticarî faaliyette bulunma maksadıyla kente uğrarlardı. Bu durum, köylerde tiftik ipliğinin dokuma ve boyama işlemini yapan şahısların ürettikleri eşyaları satma amacıyla kent merkezine geldiklerini göstermektedir. Konuya ilişkin bir belgede adı geçen tiftik türlerinin satışa konu olması ve renkli sof tabirleri bu durumu kanıtlar niteliktedir. Ayaş/Yergözü köyünden iken Ankara’da misafir olarak bulunan Hacı Beşe, Hacı Şahin adlı zimmiye arasındaki tiftik ipliği satışındaki ödemeden kaynaklanan bir tartışmada sulh akdi yaptığını belgelemiştir. Hacı Beşe, Hacı Şahin’in öz kardeşi Hacı Mazhar zimmetinde olan elvan tiftik ipliği satışından kalan 79 kuruş kardeşine kefil olan Hacı Şahin’den talep etmiştir. Anlaşmaya varılmış ve taraflar arasında her biri 45’er kuruş olan kıymetli 3 adet renkli sof üzerine sulh sağlanmıştır. (AŞS, nr. 80, s. 80, h. 161; H. 1112/ M. 1750)

Ayrıca bölgelerarası ticarete de sofun önemli bir yeri vardı. *Sof ve kahve ticareti üzerine kurulan bir ticarî ortaklık* bu duruma örnek teşkil etmektedir. Bahsedildiği üzere Ankara tüccarının faaliyeti sadece Ankara ile sınırlı bulunmayıp bu tüccarın uzak mesafelerle de bağlantısı bulunmaktaydı. Ankara tüccarlarından Zindancızade el-Hac Mehmed Efendi, *Mısır/Kahire'de* el-Hac Musa Çelebi ile sof ve kahve ticareti üzerine şirket kurmuşlardır. Kahve ve sof ticaretinin bu ortaklıkta kullanılan meta' olarak seçilmesi ise Ankara ve Mısır nezdinde bu ürünlerin birbirinden bağımsız öneme sahip olmasından ve büyük gelir sağlamasından ileri gelmekteydi. (AŞS, nr. 80, s. 293, h. 409; H. 1112/ M. 1700)

Ankaralı tüccarın *sof* üzerine ticarî faaliyetini gerçekleştirmek maksadıyla *İstanbul'da* bulunduğunu biliyoruz. İstanbul'a sof ticareti gerçekleştirmek amacıyla yerleşen Badlu adlı şahıs, Ankara Keyyalin Mahallesi'nden İsfender ile burada bir şirket kurmuştur. Bu ortaklıkta, Badlu, 365 kuruş, İsfender, 300 kuruş ortaya koymuştur. 1,5 sene ticaret yaptıktan sonra Badlu, ölmüştür. 365 kuruş kardeşi Panayut'a intikal etmiştir. Panayut'a bu meblağın teslim edilmesi ile ortaklık son bulmuş ve ortaklar arasında bir alacak kalmamıştır. (AŞS, nr. 80, s. 135, h. 267; H. 1112/ M. 1700)

Ankara'da imal edilen *sof ipliğinin* satışı için yine İstanbul tercih edilmekteydi. Ankaralı Serkiz veled-i Manos ile İstanbul'da bulunan Agop, sof ipliği ticaretinde ortaklardır. Serkiz, şirket için satın aldığı sof ipliğini Agop'a göndermekte, Agop'ta İstanbul'da satmaktaydı. Serkiz ile Agop, ipliğin 4500 kuruşa satışının yapılmasına dair aralarında anlaşmışlardır. (AŞS, nr. 133, s. 123, h. 237; H. 1162/ M. 1750) Gayrimüslimler arasında ortak ticarî faaliyete konu olan bu belgede Manos adlı şahsın sof ipliğini Ankara'da toptan satın aldığına ve Agop'un İstanbul'da bu malları sattığına ilişkin bilgi ediniyoruz. Başka bir belgede de yine aynı güzergâhta ticarî faaliyet yürütüldüğüne dair bilgi ediniyoruz. Aslen Ankaralı olup, İstanbul'da Vezir Han'ında sakin iken vefat eden el-Hac Hasan ibn-i Ali'nin terekesinde sof ipliği yer almaktaydı. (AŞS, nr. 88, s. 12, h. 13; H. 1126/ M. 1714)

Yine Ankara'da Müslüman tüccarın sof ipliği imal ettiğini, imal edilen bu iplerin ise zımmi tüccarlar aracılığıyla İstanbul'da satıldığını saptıyoruz. Ankaralı es-Seyyid el-Hac Cafer, Avazoğlu Agop ve Semercioğlu Serkiz'i sof ipliği satışından kalan 2127 kuruşluk borç için dava eder. Tarafların 1 aylık sürede İstanbul'da ticaret yaptıklarını anlıyoruz. Davacı Cafer, sof ipliği üzerine düzenlenen borç senedine göre bu şahıslarda kalan 2000 kuruş ile bunun haricinde borç olarak verdiği 127 kuruşu da talep etmiştir. Davalı taraf, 2000 kuruşluk borcu kabul ederek, bunun 1000 kuruşunu senet tarihinden itibaren bir senede ve diğer 1000 kuruşu da altı ay içerisinde ödemek üzere Cafer'in borcu ödeme süresini ertelediğini söylemiştir. Bu durumda 2000 kuruş ertelenme sebebi dolayısıyla belirtilen tarihte ödenecektir. Kalan 127 kuruşu ise zımmi tüccarların ödemesi gerektiğine karar verilmiştir. (AŞS, nr. 131, s. 90, h. 184; H. 1161/ M. 1748) Başka bir tereke kaydı, aslen Ankaralı olup *sof ipliği* ticareti maksadıyla *Kilis'te* iken vefat eden el-Hac Ömer ibn-i Yusuf'un mirasının varisleri arasında sulh üzere paylaşımı hakkında bilgi edinmemizi sağlamaktadır. (AŞS, nr. 82, s. 145, h. 872; H. 1115/ M. 1703)

Ankaralı tüccarın ticaretini yaptığı bir diğer emtia mazı idi. *Mazı*, sof ipliğinin boyanmasında kullanılan bir tür boya malzemesi olduğundan Ankaralı tüccarlar için tedariki ehemmiyetliydi. Buna dair bir örnekten Ankaralı Manes veled-i Kabril adlı zimminin mazı ticareti maksadıyla Diyarbakır'da iken ölmesi üzerine terekesinin oğlu Karabet'e teslim edildiğini öğreniyoruz. (AŞS, nr. 91, s. 10, h. 32; H. 1128/ M. 1716)



Bir diğer emtia ise kalaydır. *Ankara-İzmir* arasında gerçekleşen bir ticarî faaliyette satın alınacak ürünün kalay olduğunu öğrenmekteyiz. Mükarî taifesinden el-Hac Mehmet'e *İzmir'de kalay* satın alması ve Ankara'ya nakletmesi için kendi malından emaneten 121 kuruş ile 3 kuruşluk bir donluk al sandal kaftan ve 3 kuruşluk 1 tabancalu ve boylu tüfenk veren el-Hac Recep'in açtığı davada mükarî Mehmet, kendisine verilen miktar karşılığı kalay teminini sağlamamıştır. Anlaşma gereği talep edilen kalayın şahsa teslim edilmesi hususunda Mehmet uyarılmıştır. (AŞS, nr. 80, s. 246, h. 484; H. 1112/ M. 1700) *İzmir'de* gerçekleşen kalay ticaretine ilişkin borcun ilgili şahsın terekesinden teslimi gerçekleştirilmiştir. Ankaralı olup, *İzmir'de* Vezir Hanı'nda ticaret amacıyla bulunduğu esnada ölen Sarkiz veled-i Arton'un oğlu Kirkor adlı zimminin, Manes adlı zimmiye 5 kuruş borcu vardır. Varisler bu borcu inkâr edince, şahitler aracılığıyla gereken bedelin ölen şahsın terekesinden Manes'e teslim edilmesi gerektiği bildirilmiştir. (AŞS, nr. 122, s. 18, h. 46; H. 1156/ M. 1744)

Ankara tüccarının *İzmir'de boya ve çuha* üzerine faaliyet gerçekleştirdiğini öğreniyoruz. *Çuha*; tüysüz, ince, sık dokunmuş kaba kumaştan yapılan yün bir kumaştır. (Develioğlu: 567) Ankaralı olup, *İzmir'de* Vezir Hanı'nda sakin iken ölen Yakumi veled-i Yani adlı zimminin eşi Sofya binti Sava; Pavlos veled-i Dimitri adlı zimmi vekaletinde kocasının terekesinde bulunan 1934 kuruş nakit ve 10 vukiyye *boya* ve 1 kantar *çuhayı* katırcı el-Hac Hüseyin'den tamamen teslim almıştır. (AŞS, nr. 96, s. 132, h. 336; H. 1133/ M. 1721)

Ankara tüccarı için sof kumaşlarını dokumada gerekli olan bir başka ihtiyaç maddesi ise *şap ve kök boyadır*. Kadim dönemden itibaren Ankara sof ve şalçı esnafı *Gediz(Kütahya)* ve *Karahisar-ı Şarki* şapını kullanırdı. Beyaz, gri, sarı ve kırmızımtırak renkte, suda kolaylıkla eriyen, ağız buruşturucu bir tadı olan *şap*, tabiatta kaya şapı ve toz şap olmak üzere iki türde bulunmaktadır. Eski çağlardan beri bilinen bir maden olan şap, kumaşın tepelenme, yıpranma, güneşe dayanıklılık, yani haslık derecesinin artmasını ve boyanın sabitleşmesini sağlamada ayrıca deri sanayisinde de kullanılmıştır. (M. Sayar 1960: 161) Dolayısıyla sof kumaşlarının istenilen dayanıklılıkta üretimi açısından bu ürünün önem arz ettiğini söyleyebiliriz. Ancak sonraki dönemlerde Avrupa şapları ucuz ucuz getirilip Osmanlı ülkesinde satıldı. Bu şaplar kumaşların yapısını bozup, kalitesini azalttı. Bir diğer sorun da Avrupalıların *İzmir* üzerinden getirip Ankara sof ve şalçı esnafına ucuz sattıkları *kimyasal boyalardır*. (Özdemir 2012: 731)

Dolayısıyla bu konuda zarar gören esnafın sıklıkla durumdan şikayet ettiklerine bazı sicil kayıtlarında rastlamaktayız. Ankara tüccarı, *Karahisar-ı Şarkî*'den, Ankara'da satmak amacıyla *şap ve kök boya* satın almıştır. *Karahisar-ı şarkî*'de bulunan aslen Ankaralı olan Abdullah adındaki tüccarın vefatı üzerine terekesinin varislerine teslimi söz konusu olmuştur. Şap ve kök boya türünden ürünler bu şahsın terekesinde yüklü miktarda bulunmaktaydı. (AŞS, nr. 125, s. 78, h. 181; H. 1158/ M. 1746)

Ankaralı tüccarın ticaretine konu olan bir diğer emtia ise tütündür. Buna dair bir sicil kaydında Ankaralı iki tüccarın Ayntab'da tütün sattıklarına dair bilgiler mevcuttur. (AŞS, nr. 94, s. 55, h. 157; H. 1131/ M. 1719)

Kumaş ticaretinin kapsamı hakkında genel bir değerlendirme yapacak olursak; Osmanlı sınırları içerisinde pamuklu imalatı, renk ve desene göre çeşitli adlarla anılmaktaydı. (*Dülbent/tülbent*), *bez* ve *bogasi* (ince pamuklu kumaş) olmak üzere başlıca üç ana grupta üretim yoğunlaşmaktadır. Şehir ve köylerde pamuklu dokuyanlar, cüllah ve bogasici olarak adlandırılırdı.

Bunların birbirinden farkı cüllahlar, kaba bez; bogasiciler de ince bez dokurlardı. Osmanlı kayıtlarında yer alan *kirpas* kelimesi de bez ile aynı anlamda, kaba pamuklular için kullanılmıştır. (İnalçık 1993: 279- 280) Kumaş satışlarından elde edilen gelirler *damga-i akmişe*, *damga-i kirpas* vergileridir. Kumaş uzunluklarını belirleyen ve Osmanlı Devleti'nin gereksinimi karşılanmadığı sürece tüccarlara iplik ve ham elyaf satışının birtakım sınırlamalara tabi tutulduğuna dair veriler mevcuttur. Giysi astarı genellikle *bogasi* diye bilinen ve çeşitli renklerde bulunabilen basit bir kumaştan yapılırdı. Hristiyan ve Musevîlerin giyebileceği giysi türlerini saptayan fermanlarda bogasi ve mütevazi miktarda pamukludan yapılmış başlıklardan sık sık söz edilmektedir. *Kutni* ise ipekli ve pamuklu kumaş için kullanılmaktaydı. Yeniçerilerin iç giyim ve astarları bogasiden yapılmaktaydı. Donanma için yelken bezi üretimi, yeniçeriler için pamuklu giysi yapımından daha önemliydi. (Faroqhi 1994: 157)

Ticarî faaliyetlerde kumaş ticareti önem arz ettiğinden Ankara tüccarının da kumaş alıp sattığına dair bilgiye erişiyoruz. Mesela bir Ankara tüccarının *Bursa'da kumaş ticareti* amacıyla bulunduğunu görmekteyiz. Bursa, ipekli dokuma kumaşların ticaretinin yapıldığı önemli bir merkezdi. Ancak Ankaralı tüccarın burada gerçekleştirdiği ticarî faaliyet softan imal edilen kumaşın satışı hakkında olmalıdır. Ankara'da Hisar sakinlerinden olup Bursa'da iken ölen Mehmet ibn-i Ramazan'ın bir borç ilişkisi içerisinde bulunması onun kumaş ticareti yaptığının göstergesidir. (AŞS, nr. 89, s. 36, h. 95; H. 1127/ M. 1715)

Kentin meyve ihtiyacının taşradan temin edilmesi ve bakkal taifesi aracılığıyla satışının gerçekleştirilmesine ilişkin bir sicil kaydında Ankara'daki meyve tüccarları hakkında malumâta da sahip oluyoruz. (AŞS, nr. 106, s. 24, h. 45; H. 1141/ M. 1729)

Ankara mahkeme kayıtlarında köle ticaretine dair birçok veri mevcuttur. Köle, eski zaman muharebelerinde esir edilen ya da bir suretle ele geçirilip satılan erkekler hakkında kullanılan bir tabirdir. (Pakalın- II 1983: 300) Türkçe'de *kul*, *bende*, *halayık*, *esir*, kadın köle anlamında *cariye*, *odalık*, Farsça'da *bendenin* yanı sıra *gulam*, kadın köle için *keniz*, Arapça'da *abd*, *rakik*, *memlük*, *kinn*, *rakabe*, *vasif*, *mülk'ül-yemin*, kadın köleler için *memlüke*, *vasfiye*, *ene* ve *gurre* kelimeleri kullanılmıştır. (M. A. Aydın 2002: 237- 248) Osmanlılar'da kelime olarak esir ve köle arasında belirleyici bir ayrım yoktur. Hür olmayan kişiler her iki kavramla da anılır. Kölelik daha sonra savaş esiri olmaksızın Afrika'dan, Kafkaslar'dan ve kuzey steplerinden getirilip esir pazarlarında satılan kişileri niteleyen bir kavram haline gelmiştir. (N. Ergin 2002: 237- 248) Ankara kadı sicillerindeki esirlerin çoğu Rus ve Macar kökenli olup; bir kısmının sınır savaşlarında yakalandığı, diğer bir kısmının ise esir tüccarlarından alındığı görülmektedir. (Faroqhi: 111) Bu şekilde esirci taifesi denilen bazı kişiler değişik kaynaklardan toplayarak getirdikleri köle ve cariyeleri, mahkeme kanalıyla istekli olan müşterilere geçer fiyata satmaktaydılar.

Ankara'da satış işlemi yapılan köle ve cariyelerden daha çok Gürcü asıllı Arap, Acem asıllı olanlarla kefare milletinden Rus ve Macar kökenli olanlar göze çarpmaktadır. (Özdemir 1986: 129) Buna bağlı olarak taşrada esir satışı yapanlar yanında esir pazarlarında esir satışı yapan kişiler de bulunmaktaydı. Bunların dışında kara ve deniz yoluyla gelen esirleri taşımakta uzmanlaşmış nakliyeciler de vardı. (Özsoy 2010: 23)

Ankara'da *Seferhisar* kazasından olup Ankara'da Çengel Hanı'nda kalan el-Hac Ömer ibn-i Mehmet, Anastas veled-i İskalos adlı zimmiye bir cariyeyi 50 kuruş nakit 150 kuruş kıymetli bir kılıca satmıştır. (AŞS, nr. 115, s. 46, h. 149; H. 1148/ M. 1736)

Başka bir belgede ise Ankara'da Aharcıdâr Mahallesi'nden el-Hac Ömer Beşe ibn-i Hasan Efendi misafir olarak Ankara'da Zağferan Hanı'nda kaldığı esnada bu handa sakin olan Ahmet Bey ibn-i İbrahim ile bir anlaşmazlık yaşamışlardır. el-Hac Ömer Beşe, davadan 1 sene önce 64 kuruşa Ahmet Bey'in kendisinden cariyeye satın aldığı ve bedelini talep ettiğini, bu bedelin dava nihayetinde ödenmesi üzerine tartışmanın son bulduğunu ve alacaklarının kalmadığını belirtmiştir. (AŞS, nr. 115, s. 72, h. 257; H. 1147/ M. 1735)

1700-1750 tarihleri İran ile savaşların yaşandığı bir sürece isabet etmesine rağmen Osmanlı ülkesinde Acem kökenli esirlerin satışına da rastlamak mümkündür. Esirci taifesinden olup Ankara'da Çengel Hanı'nda kalan Mehmet Beşe ibn-i Osman, Manes veled-i Arzman adlı zimmiye Acem asıllı nasraniyyeyi 150 kuruşa satmıştır. (AŞS, nr. 112, s. 102, h. 192; H. 1145/ M. 1733) Ankara'da Zağferan Hanı'nda sakin Mehmet Beşe, Acem asıllı bir cariyeyi 240 kuruşa Kirkor veled-i Tater'e satmıştır. (AŞS, nr. 955, s. 84, h. 235; H. 1132/ M. 1720) Bir diğer belge ise aslen Ankaralı olup *Tokat*'ta bulunan Bali adlı bir şahsın iki nefer gulamı 120 kuruşa Manes adlı zimmiye satışı hakkında bilgi vermektedir. (AŞS, nr. 102, s. 75, h. 214; H. 1139/ M. 1727)

## SONUÇ

Netice olarak bu çalışma, Anadolu'nun çekirdek alanı diyebileceğimiz bir kentte bölgesel ve bölgelerarası ticaretin önemini göstermeye çalışmıştır. Bu nedenle çalışmamızın perspektifi öncelikli olarak imparatorluğun ticaret politikasında iç dinamiklere ağırlık vermek olmuştur. İç ticaretin, Osmanlı devlet ve toplumunun vazgeçilmez bir unsuru olarak karşımıza çıktığını ve Anadolu kentlerinden biri olan Ankara'da da bizzat yerli tüccarların da bu alanda faaliyet yürüttüğünü saptayabilmekteyiz.

Buradan hareketle çalışmamız kapsamında bahsi geçen bu Anadolu kentinin de çağına göre sahip olduğu ticarî niteliği ile Osmanlı İmparatorluğu'nun bir ekonomi bölgesi olduğunu ifade etmeliyiz. Bu kentin bir transit ticaret merkezi olmasında diğer kentlerle etkileşim halinde bulunmasının önemli bir payı olduğunu söyleyebiliriz. Tekstil ticaretinin yoğunluk kazandığı Ankara'da tekstile yönelik diğer malların da ticaretinin yapıldığını bunun yanında birtakım tarımsal ürünün kent pazarında satışının yapıldığını, bunları genelde yerli tüccarın kente getirip pazarladığını ve kente ilişkin tekstil ürünlerinin büyük sayılabilecek kent pazarlarına götürülüp alış verişinin yapıldığını da yine eldeki verilerden edinebilmekteyiz.

**KAYNAKÇA**

- Ankara Şer'îye Sicilleri, 80- 81- 82- 83- 84- 85- 86- 87- 88- 89- 90- 91- 92- 93- 94- 95- 96- 97- 98- 99- 100- 101- 102- 103- 104- 105- 106- 107- 108- 109- 110-111-112- 113- 114- 115- 116- 117- 118- 119- 120- 121- 122- 123- 124- 125- 126-127- 128- 129- 130- 131- 132- 133- 134 nolu defterler.
- Aydın M.A (2002) Köle, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.XXVI, *Türkiye Diyanet Vakfı Yayını, İstanbul:237-248*).
- Çelebi E (1314) *Seyahatname-II*,(İstanbul Devlet Matbaası, İstanbul).
- Dernschwam H (1987) *Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasie (1553/55)/İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü*, çev. Y. Önen, (Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara).
- Erdoğan A, Günel G, Kılıç A (2007) *Tarih İçinde Ankara*, (Ankara Büyükşehir Belediyesi Yayını, Ankara).
- Ergin N (2002) *Osmanlılarda Kölelik- Köle*, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.XXVI, *Türkiye Diyanet Vakfı Yayını, İstanbul:237-248*).
- Faroqı S (1994) *Osmanlılarda Kentler ve Kentliler*, 2.Baskı, çev. N. Kalaycıoğlu, (Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul).
- İnalçık H (1993) *Osmanlı Pamuk Pazarı, Hindistan ve İngiltere Pazar Rekabetinde Emek Maliyetinin Rolü, ODTÜ Gelişme Dergisi, Özel Sayı 1979-1980, Ankara:61-66*).
- Özdemir R (1986) *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara (Fiziki, Demografik, İdarî ve Sosyo-Ekonomik Yapısı/1785-1840*),(Gaye Matbaası, Ankara).
- Özdemir R (2012) *Ankara'da Sof ve Şal Üretimi (1770-1850)*, *Tarihte Ankara Uluslararası Sempozyumu Bildiriler*, C.2, edit: Y. Kurt, (Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Bölümü, Ankara:722-735).
- Özkan T (2012) *Seyahatnamelerde Ankara*, *Tarihte Ankara Uluslar arası Sempozyumu Bildiriler*, C.1, edit: Y.Kurt, (Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Bölümü, Ankara:259-273).
- Özsoy R (2004) *19.Yüzyılda Osmanlı'da Köle Ticareti, Esirciler ve Zenci Köleler*, Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Kayseri.
- Pakalın M. Z (1983) *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü-I-II-III*,(Milli Eğitim Basımevi, İstanbul).
- Sayar M (1960), *Mineraloji ve Jeoloji*, İstanbul.
- Taş H (2004) *17.Yüzyılda Ankara*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı, Ankara.
- Taş H (2006) *Ankara'nın Bütüncül Tarihine Katkı-XVII. Yüzyılda Ankara*, 2.Baskı,(Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara).

